

Dr Tomislav Išek

O SOCIJALNOJ STRUKTURI HRVATSKE SELJAČKE STRANKE U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1929. GODINE

Za ocjenu djelatnosti, uloge i mjesta jedne političke stranke u određenoj sredini izučavanje njene strukture ima, nesumnjivo, izuzetan značaj. Od stepena izučenosti ovog složenog problema političkih partija — »ugaonih stubova« društveno-ekonomske i političke stvarnosti — zavisi, u krajnjem slučaju, i mogućnost njenog objašnjenja. Iza ideja, programa, akcija stoje nosioci, odnosno, realizatori. Podaci o strukturi, odnosno socijalno-klasnom, konfesionalnom, nacionalnom sastavu vodstva i članstva sadrže samo dio odgovora na bezbrojna pitanja zašto ili zbog čega je djelatnost pojedinaca, grupa ili partija u cjelini bila baš takva kako to govore istorijski izvori. Sačuvani izvori najčešće daju nepotpunu sliku o strukturalnim procesima koji su se odvijali unutar ove stranke. Korišćenje kompletnijih podataka iz nekih izvora umnogome pomaže da se objasne pojave iz djelatnosti Radićeve stranke, ali treba imati na umu da se dještvo dotičnih (socijalnih) faktora nije ostvarivalo mehanički u pojedinačnim slučajevima.

I površan uvid u dosad objavljene radove u kojima se tretiraju političke stranke što su djelovale u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji — A. Purivatre, Demokratskoj stranci — B. Gligorijevića, Samostalnoj demokratskoj stranci — H. Matkovića, Slovenskoj ljudskoj stranci M. Zečevića) pokazuje da su autori ovom problemu prilazili različito. Neki su ga tretirali uz put, neki odvojeno, tako reći, problemski, a neki su ga zaobilazili. Predodžba o strukturi svake stranke ili pokreta ovisi od kvantiteta i sadržajne vrijednosti podataka što ih pružaju izvori. Njihova je upotrebna vrijednost različita.

U konkretnom slučaju, kada je riječ o Hrvatskoj (pučkoj-republikanskoj) seljačkoj stranci — dalje: H/P-R/SS-, uopšte i u Bosni i Hercegovini, nužno je istaći nekoliko činjenica: politička organizacija Radićeve stranke ne postoji uopšte do potkraj 1920. godine; organizirane djelatnosti H/R/SS na bosanskohercegovačkom prostoru nema do 1921/22. godine; arhiva ove stranke nije sačuvana u takvom obimu da bi obrađivačima

pružila mogućnosti za cjelovitiju obradu mnogih aspekata njene djelatnosti, posebno ovog značajnog pitanja — njene strukture.

Djelatnost Radićevih agitatora bila je duže vremena tajna, a zbog opozicionog položaja H/R/SS njene organizacije su držale isključivo »pouzdanicičke« (zatvorene) tj. vlastima neprijavljene sastanke. Pristaše i članovi bili su vrlo često objekat podozrenja ili progona lokalnih vlasti. Ova stranka došla je i pod udar Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi (1925), što je imalo za posljedicu umištanje njene arhive. Stranački organ »Slobodni dom«, odnosno »Dom« u izvjesnim periodima izlazenja nije donosio bilješke koje bi mogle nanijeti štetu aktivistima stranke. To su samo neki od razloga da je danas istraživač lišen mogućnosti da potpunije rekonstruira niz pitanja iz njenog istorijata. Posebno je teško kompletirati sliku o strukturalnim karakteristikama stranke, odnosno detaljnije pratiti promjene koje su se dešavale na tom planu.

S obzirom na istaknuti polivalentan značaj ovog pitanja, treba ukazati kako na olakšavajuće, tako i na otežavajuće okolnosti. Što se tiče nacionalne strukture, posao je u priličnoj mjeri olakšan, i to iz dva razloga: 1. političke partije su se u nas organizirale, uglavnom, na vjersko-nacionalnoj osnovi — HRSS, naravno nije bila izuzetak, i 2. ova stranka je ubrzo nakon drugih skupštinskih izbora (1923) okupila najveći dio Hrvata u svojim redovima. Interesantna je činjenica da se politički ova stranka počela organizirati tek nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu¹⁾, a u BiH docnije (1921/22). S obzirom na to da je to bila centralistička organizacija, jednom ustrojeni način osnivanja organizacija od mjesnih (sela, zaselaka, ulica), do kotarskih (sreskih) nije se mijenjao kako je to prvi put sprovedeno bilo 1920.²⁾, pa do 1927. kada je »Dom«, organ stranke, objavio »Red ili pravilnik HSS«.³⁾

Sasvim drukčije stvar stoji kada je u pitanju klasno-socijalna struktura članova ove najbrojnije hrvatske građanske stranke u periodu nakon ujedinjenja (1. XII 1918). Činioci koji uvjetuju složenost ovog pitanja su mnogobrojni. Generalno uzevši, određeniju sliku o socijalnom porijeklu hrvatskog dijela stanovništva Bosne i Hercegovine (kao ni Srba, niti Muslimana) ne pružaju ni predratni ni poratni popisi stanovništva. U većem broju slučajeva podaci o agitatorima stranke, kandidatima na izbornim listama, izabranim zastupnicima više se tiču njihove profesionalne orijentacije, nego što govore o socijalnom porijeklu. Zbog toga ih treba uslovno ocjenjivati.

Svi popisi, od prvog, za vrijeme austrougarske okupacije (1879), pa do posljednjeg za nas značajnog (1931) — koji nas interesiraju kao međaši za kvantificiranje promjena među stanovništvom — sadrže podatke

¹⁾ Na sjednici Glavnog odbora HRSS »stvoren je zaključak da se izborna organizacija HRSS pretvori u stalnu i podpunu političku organizaciju« — »Slobodni dom«, Glavne novine HRSS, Zagreb 42, 4, od 10. 12. 1920; O istom Ribar I., *Iz moje političke suradnje (1901—1963)*. Zagreb, Naprijed, 1965, 193.

²⁾ »Slobodni dom«, 44, 4 (1920) — S. Radić, »Svi na posao za podpunu organizaciju HRSS«.

³⁾ »Dom«, Glavno glasilo hrvatske seljačke politike. Zagreb, 21, 6—7 od 22. 05. 1927.

o katolicima, pravoslavcima, muslimanima ili drugim vjerama. Nakon 1918. g. temelje se na tumačenjima koja uvažavaju postojanje »jednog naroda« odnosno »tri plemena«. Iluzorno je stoga i pomišljati na pronalaženje podataka koji bi distingvirali Srbe, Hrvate ili Muslimane u nacionalnom smislu. Tako, na primjer, rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine luče stanovništvo isključivo po osnovi vjere.⁴⁾ Istovremeno upotrebljavanje dvaju pojmova — »katolički« i »hrvatski« je za taj period, reklo bi se, istorijski uslovljeno. Ideju o identifikiranju »katoličanstva« i »hrvatstva«, naročito je bila aktualizirana među klerikalnim krugovima u vrijeme i nakon »svekatoličkog kongresa« (1900). Ti se pojmovi, među bosanskohercegovačkim katolicima, odnosno Hrvatima, tada faktički još nisu, i niti su mogli da se izdiferenciraju. Ocjene A. Šeka su u tom pogledu veoma ilustrativne, mada ni u kom slučaju ne mogu da služe kao presudan dokaz. On je (1910) pisao: »...kad se srpskom seljaku (misli pravoslavnom — m. o.) postavi pitanje šta je, on samosvjesno odgovara: Srbin, gospodine; a kada se to isto pitanje postavi katoličkom seljaku, on stidljivo odgovara da je katolik. Od jednog bosanskog seljaka nikad nisam čuo da je Hrvat. Nasuprot tome, bosanski intelektualci, zanatlije, trgovci katoličke vjere, priznaju se bez izuzetka kao Hrvati.«⁵⁾ Respektiranje takve slike ovog dijela stanovništva BiH znači istovremeno ukazivanje na stepen procesa formiranja nacionalne svijesti: katolika, odnosno Hrvata. Isključivost u ovom pogledu značila bi upravo negiranje tog procesa koji je, kako se vidi iz Šekovih ocjena, bio različit na selu i u gradu. Upravo na tim razlikama sela i grada (brojčanoj predominaciji sela nad gradom uopšte, pa i u krilu katoličkog, odnosno hrvatskog elementa, nivo svijesti) nalazi se i dio odgovora o specifičnosti strukture H/R/SS i karakteru njene djelatnosti koja se pretežno iscrpljivala u krilu tog stanovništva. S obzirom na to da je vjerska pripadnost kroz dugi niz godina »alfa i omega« za praćenje bilo kakvih demografskih promjena na ovim prostorima, kao i polazna osnova za sagledavanje procesa sazrijevanja nacionalne svijesti kod sve tri grupe stanovništva na tlu BiH, podaci koji slijede nužno imaju to obilježje.

Prema popisima bilo je u BiH stanovnika:

	1879.	1910.	1921.	1931.
stanovnika		1,898.044	1,889.929	2,323.555
od toga				
katolika	209.391 (18,08%)	434.061 (22,87%)	443.914 (23,48%)	547.949 (23,58%)
na selu		365.948 (84,31%)		464.267 (84,15%)
u gradu		68.113 (15,69%)		83.682 (15,85%) ⁶⁾

⁴⁾ »Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921«, Sarajevo 1932.

⁵⁾ Kapidžić dr H., »Memorandum A. Šeka, BiH i ustavne odredbe«. Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH, god. II, knj. II (1962), 319—320.

⁶⁾ Pejanović Đ., *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, izdanje Društva »Prosvjete« 1939, 1—3, 8—10.

Iz gornjih podataka proizlazi da se za 52 godine (1879—1931) u Bosni i Hercegovini broj katoličkog stanovništva povećao za 338.358 ili 170% (u pravoslavnih, poredbe radi, taj porast iznosio je 100%, a u muslimana 60%). Procentualno se broj katolika u odnosu na cjelokupan broj stanovnika povećao za 5,50% (od 18,08% — 1879. na 23,58% — 1931). Uzroci porasta bili su u pojačanom useljavanju, poglavito u centralne i jugozapadne predjele Bosne i Hercegovine, naročito u sarajevskom, travničkom, banjolučkom i mostarskom okružju.⁷⁾

Od 53 sreza u BiH katolici su bili u 12 srezova u apsolutnoj ili relativnoj većini: ljubuškom (95,69), duvanjskom (88%), livanjskom (70%), prozorskom (65,90%), fojničkom (63,50%), mostarskom (63,22%), derventskom (50,80%), stolačkom (48,70%), travničkom (46%), brčkom (43%), bugojanskom (43%), gradačačkom (38,60%). U pomenutim srezovima bilo je 576.966 stanovnika od kojih su 327.044 katolici, tj. 59,95%. Iz ovoga se vidi da je katoličko-hrvatski dio stanovništva prostorno pretežno nastanjivao zapadni dio srednje Bosne i jugozapadni dio Bosne i Hercegovine.

Mada je dominacija sela nad gradom (u numeričkom smislu) jedno od obilježja tog vremena, i mada je privreda grada još nedovoljno razvijena, a sloj onih koji se bave privrednom djelatnošću, takođe još nedovoljno razvijen, ipak treba ukazati na taj odnos. Razlika je naročito uočljiva u političkoj sferi. Iako je broj intelektualaca više nego skroman (u varošicama su se, bezmalo, na prste mogli izbrojati školovani ili fakultetski obrazovani), iako je mentalitet, i te kako, opterećen psihologijom sela⁸⁾, ipak je varoški elemenat, da se ne kaže gradski, barem od tolikog značaja za građansku političku komponentu da ga treba posebno istaći, kao što je to, djelomično, i urađeno (vid. statističke podatke uz bilješku 6). U djelatnosti H/R/SS gradski elemenat je vremenom dolazio sve više do izražaja.

U ovim opštim razmatranjima broja katolika tj. Hrvata u BiH, njihovoj rasprostranjenosti, osobenostima sela i grada potrebno je još jedanput podvući činjenicu da je u našim krajevima prije prvog rata, kako u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, tako i u BiH, u globalu prevaga seljačkog nad gradskim elementom bila dominantna kroz cijeli period s izuzetno blagom tendencijom porasta gradskog stanovništva. U BiH 1910. g. od ukupno 1,898.044 stanovnika na selu je živjelo 1,619.841, a u gradu 278.203 stanovnika, a 1931. godine od 2,323.555 na gradsko stanovništvo je otpadalo 360.255 (15,55%), a na seosko 1,963.300 (84,45%).⁹⁾

⁷⁾ Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10.10. 1910. Sarajevo, 1920. LIII.

⁸⁾ A. Babić s pravom ukazuje da se »izrazito seljački karakter stanovništva BiH — seljački ne samo po privrednom zanimanju nego i po načinu života i mišljenja — ističe još više kada se uzme u obzir da je u velikom broju manjih gradskih naselja živjelo, u stvari poluseljačko (podvukao T. I.) stanovništvo koje se bavilo zemljoradničkom privredom gotovo isto toliko koliko i gradsko«. U članku: »Odnos Srba, Hrvata i Muslimana prema KPJ i revoluciji«. Posebna izdanja ANU BiH, knj. XI Odjeljenje društvenih nauka knj. 3. Sarajevo 1970, str. 42.

⁹⁾ Pejanović Đ., *Stanovništvo, školstvo, pismenost...*, 1—3. »Brojčani odnos između seoskog i gradskog stanovništva uslijed nerazvijenosti gradske privrede

Aktivnost H/R/SS logično bila je, i u Hrvatskoj i u BiH, pretežnim dijelom usmjerena na seljaštvo. Pa i u fazi prodora ideja HRSS u BiH sredina u kojoj djeluju njeni propagatori i agitatori, je, uglavnom, seljačka. Maglovito naslućivanje promjene postojeće društveno-ekonomske i političke stvarnosti pod zajedničkim nazivom »radićevština« nalazilo je najpogodnije tle među seljaštvom. Do početka organiziranog prodora HRSS u BiH, odnosno početka osnivanja njenih organizacija među seljaštvom, taj najmnogobrojniji dio stanovništva, tretiran isključivo kao objekat političkih manipuliranja, primao je tajno u svoje redove Radićeve izaslanike, agitatore stranke vjerujući u skoro ostvarenje »seljačke republike«. Sporadični izvještaji žandarmerije, policije, vojske i područnih organa vlasti sadrže, s vremena na vrijeme, i podatke o agitatorima HRSS u BiH. Podaci o propagatorima ideja ove stranke su višestruko interesantni. Djelomično opovrgavaju tvrdjenja da je »u Bosni i Hercegovini organizacija stranke sprovedena odozgo, iz gradova, i sredine gradske buržoazije i odavle osvajala sela«.¹⁰⁾ (podvukao — T. I.) Istini za volju treba reći da je u BiH, kao i u Hrvatskoj, bilo slučajeva da su u širenju Radićevih ideja i organizacija učestvovala i lica koja se svrstavaju u taj sloj. Bila su to, uglavnom, lica koja su samostalno privređivala, npr. advokati, gostioničari, trgovci, pekari, bravari i sl. Bez obzira na to što je najčešće partijska pripadnost ili opredjeljenje bilo i garancija službe, ideje Radićeve stranke širili su i poneki Hrvati državni službenici, mada je ta aktivnost u pravilu kvalificirana kao antidržavna.¹¹⁾ Izvjesni među Hrvatima, posebno u urbanim sredinama, pa i oni na istaknutijim položajima¹²⁾, nisu prezali ni od kakvih opasnosti dovodeći svojom aktivnošću u pitanje egzistenciju.

Za razliku od većine ostalih partija koje su se aktivirale samo, ili naročito, u vrijeme izbora, obilježje organizacionog rada HRSS bila je kontinuiranost. Ali u agitaciono-propagandističkom pogledu ova stranka doživljava nagli razvoj tek početkom 1922. g. Pored pojedinih zastupnika ili članova Glavnog odbora, propagatori su bili pretežno domaći, mlađi ljudi. Svoje zadatke obavljali su, najčešće samoprijegorno i neustrašivo. Ispoljavajući baš te osobine, u velikoj su mjeri uticali na opredjeljenje mno-

---

mjenjao se sporo... u korist grada... kroz 17 godina... Broj gradskog u odnosu na seosko stanovništvo porastao je samo 3,69%« (od 14,65% na 18,34%). Babić A., o. c., 41.

¹⁰⁾ Babić A., o. c., 45. Ova teza je nekritički usvojena iz stavova koje je dr L. Đaković iznio u radu: »Istorijski aspekti nacionalnosti u Bosni i Hercegovini«. »Pregled«, br. 9/1967, str. 211.

¹¹⁾ Možda je deplasirano navoditi jedan dokumenat o krajnje netolerantnom postupku vlasti prema Hrvatima kada je takvih slučajeva bilo bezbroj. Ipak, ovdje se može spomenuti podatak o »protuzakonitom otpuštanju mnogih Hrvata, željezničkih namještenika, radnika« kako je rečeno na protestnoj skupštini u Mostaru kojoj su prisustvovali istaknutiji političari različite partijske pripadnosti. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH, Veliki župan sarajevske oblasti) dalje: VŽ SO (1925), Pov. 2261, fol. 24. (Odjelno zapovjedništvo državne straže sigurnosti u Mostaru — Gradskom kotarskom uredu u Mostaru od 21. 12. 1921).

¹²⁾ U Žepču je, navodno, ideje HRS širio Franjo Smolo, direktor Hrvatske banke, zatim Vjekoslav Pranger, šef željezničke stanice. ABiH, Pokrajinska uprava (dalje: PU) za BiH, 1922. Pov. J. B., 624.

gih za ovu stranku. Po pravilu oni su spadali među pismenije. Osim iz redova seljaka, izvjestan broj regrutiran je iz redova đaka ili studenata koji su iz mjesta školovanja ili studiranja dolazili u rodne krajeve. Najveći dio među njima su već prirodom svoga poziva bili predodređeni da komuniciraju s većim brojem ljudi. U početku, a i kasnije, među njima bilo je najviše željezničara, učitelja i uglednih seljaka. Paradoksalno zvuči, ali baš je takva ličnost agitatora, zbog svoga položaja u određenoj sredini i mogućnosti saobraćanja, bila ponekad važnija i od efikasnosti načina plasiranja ideja. Podaci koje pružaju dokumenti treba primati sa dosta rezerve. Ponavljam, djelatnost radićevaca bila je obavijena velom tajnosti što je, veoma često, prouzrokovalo i sasvim pogrešne ocjene podružnih i centralnih organa vlasti o sadržini njihovih akcija. Danas se istraživači nalaze u izuzetnom položaju prilikom utvrđivanja vjerodostojnosti podataka i iz autentičnih izvora prvog reda.¹³⁾ Koliko su navodi i iz primarnih izvora nepouzdana, potvrđuje primjer iz izvještaja načelstva stolačkog sreza, prema kojem je Radićeve ideje propagiralo »nekoliko frankovačko-komunističkih tipova«.¹⁴⁾

S obzirom na strategiju HRSS — okupiti i organizirati Hrvate u redovima stranke i izboriti se za »politiku sporazuma« — primaran zadatak postao je: širenje organizacione mreže i uključivanje omladine, žena i svih odraslih Hrvata. Tako krupan zadatak bio je otežan krajnje netolerantnim stavovima organa vlasti, što je bio glavni razlog da se mreža organizacija stvarala i dalje na način nedostupan uvidu toj vlasti. U propagandne svrhe, od 1922. g. pa nadalje, pozivani su i dolazili među simpatizere HRSS u BiH prvaci (dr Krnjević — Juraj i Josip, Predavec) i ostali zastupnici stranke (Babogredac, Kovačević, Čizmeković i drugi). Vodio se računa ko se u kakvu sredinu šalje, pa je dosta uočljiva tendencija da se među seljake šalju najčešće zastupnici seljaci, a u gradove su odlazili učitelji, obrtnici, željezničari, pravnička lica i slično, mada to nije bilo apsolutno pravilo. Naročito od vremena kada je unutar hrvatskog elementa prevladala Radićeva ideja, kada su, i na selu i u gradu, uzdrmane pozicije Hrvatske pučke i Hrvatske težačke stranke (uoči izbora 1923), datira u širenju organizacija HRSS u BiH uključivanje i dijelova ovih stranaka čiji su aktivniji pripadnici, uglavnom, bili sitnoburžoaskog porijekla.

Pristašom stranke smatralo se ono lice koje odobrava program, politiku i rad stranke, a organiziranim pristašom ili članom ona osoba starija od 18 godina koja je bila upisana u imenik organizacije mjesta gdje je stalno boravila.

¹³⁾ U dopisu II žandarmerijske brigade Pokrajinskoj upravi za BiH od 12. 06. 1922. godine kao glavni organizator širenja Radićeve struje u brčanskom srezu apostrofirani je sudski savjetnik Stjepan (Josip) Jozo Vučević, koji je »javno ispovjedao Radićeve ideje« (fol. 6). Ne samo da je prezime bilo netačno, nego je dva mjeseca docnije sreski načelnik iz Brčkog javljao načelstvu okruga u Tuzli da se sudski savjetnik Stjepan Vučić »niti bavi politikom«, a da je proglašen za radićevca samo zato što je iz Drenovaca, mjesta gdje su stanovnici »sve Radićeve pristaše«. ABiH PU za BiH, 1922/Prez., 10785, fol. 6 i 15.

¹⁴⁾ *Ib.*, 8594, fol. 5 (Načelstvo sreza stolačkog — Načelstvu okružnom Mostar od 1. 07. 1922.

Organizacija stranke se u prvo vrijeme stvarala po tzv. poreznim opštinama tako da je predsjedništvo HRSS trebalo da bude obaviješteno o sastavu formiranog odbora seoske ili mjesne organizacije koji su sačinjavali predsjednika, jedan ili dvojica potpredsjednika, po jedan tajnik i blagajnik i četiri do šest odbornika. Odbor seoske organizacije sastajao se na poziv svoga predsjednika prema potrebi, ali najmanje jedanput mjesečno. Tom prilikom se raspravljalo, prije svega, o političkim, a potom i o privrednim, odnosno prosvjetnim prilikama dotičnog mjesta, o čemu je obavezno obavještavano predsjedništvo stranke. U prvo vrijeme funkcionirao je i stranački odbor upravne opštine koji su sačinjavali predsjednici, potpredsjednici, tajnici, tj. sekretari i blagajnici seoskih (selskih) organizacija. Ovaj se odbor sastajao jedanput mjesečno, te raspravljao o istim pitanjima kao i odbor seoske organizacije samo na nivou opštine (u BiH opštinskih izbora nije bilo sve do početka 1928. godine). Povremeno je odbor pregledao izborne liste, a permanentno je vodio računa o širenju stranke. Predsjednik ovog odbora bio je tzv. pouzdanik HRSS koji je o svemu obavještavao predsjedništvo stranke. Tajnici organizacija bili su dužni da predsjedništvo stranke obavijeste o broju održanih sjednica, o čemu se na njima raspravljalo, koliko ima pretplatnika »Doma«, šta je učinjeno na polju pismenosti (u akcije opismenjavanja uključili su se svi ispod 40 godina starosti), kako napreduju omladinske i ženske organizacije.¹⁵⁾ Predsjednici odbora seoskih ili mjesnih organizacija sačinjavali su kotarsku organizaciju koja se sastajala takođe jedanput mjesečno. Na njihovim sastancima bilo je obavezno učešće najbližih narodnih zastupnika ili pak članova Glavnog odbora stranke.¹⁶⁾ Način organiziranja HSS-a, obaveze koje su imale organizacije od seoskih do kotarskih, uvjetovao je i odnos »baze« i »vođstva«. Taj odnos zasnivao se na neprekinutom korespondiranju organizacija sa predsjedništvom. Normalno, pomenuti odnos u izvjesnim periodima (uoči ili nakon važnih sjednica vođstva stranke, Hrvatskog narodnog zastupstva HNZ; a pogotovo u toku predizbornih priprema) bio je intenzivniji. Posebnu ulogu odigrala je ličnost predsjednika S. Radića, koji je, svojom enormnom aktivnošću i isto takvim autoritetom, bio stalno prisutan u redovima mnogobrojnih pristaša i članova. Njegove riječi i odluke primane su, gotovo redovito, u hrvatskom narodu i među članovima stranke kao nešto neprikosnoveno.

---

¹⁵⁾ Odbornici mjesne organizacije, naročito donije — 1927. g. npr. — trebalo je da dobivaju stranačke novine, a ako je zbog siromaštva »Dom« dolazio samo na ime predsjednika, a plaćao ga je i čitao cijeli odbor ili organizacija, trebalo je javiti S. Radiću. Mladi do 18 godina starosti (muški i ženski) činili su mjesnu organizaciju, — »Omladina HSS«, a »pristašice su se organizirale« u samostalne ženske mjesne organizacije koje su u jednoj župi, parohiji. Njihove su predsjednice sačinjavale žensku župsku organizaciju. — »Slobodni dom«, br. 12, str. 4 (1921) i »Dom«, 21, 6 od 22. 05. 1927.

¹⁶⁾ Već sredinom februara 1921. sprovedena je u Hrvatskoj nova politička organizacija u približno 2.000 poreznih opština u gotovo 4.000 sela. — S. Radić, »Politički spisi«, 357 od Z., Kulundžića, Zagreb, Stvarnost, 1971; Broj pretplatnika »Slobodnog doma« iznosio je oko 200.000. (»Hrvatski težak«, Mostar, br. 9, str. 2 iz 1921). a sredinom 1922. HRSS je imala oko 3.000 organizacija sa blizu 1.500.000 članova — ne pristaša — »Slobodni dom«, br. 31, str. 2 (1922).

Isključivost predsjednika HRSS u odlučivanju izazivala je u BiH teže nesporazume, pa i sukobe s nekim grupama i pojedincima. U vrijeme martovskih izbora 1923. neslaganje s takvim stilom odnosa S. Radića prema lokalnim prvacima odrazilo se u pobjedi disidentske grupe Kordić-Mlinarević (kada je lista HRSS-a dobila u Ljubuškom svega 630 glasova, a disidenti 7.727 i mandat). Jedan od istaknutih prvaka stranke — M. Špiornjak — bio je (1925. g.) isključen iz njenih redova zbog neslaganja s odlukama predsjednika Radića. Nikola Krešić, poznati aktivista HSS iz Fojnice, došao je, takođe (1926. g.) u sukob sa vodstvom, a te i sljedeće (1927. g.) dr Nikola Nikić pokušao je, obećanjima nezadovoljnicima i osnivanjem nove političke grupacije, da uzdrma redove HSS. Pavle Radić je, zbog netolerantnog odnosa prema lokalnim inicijativama pred izbore 1927. g., naišao na nepovjerenje u Derventi. Bez obzira na izvjesne otpore centralističkoj organizaciji, kakva je vladala u H/R/SS bosanskohercegovački Hrvati su iz godine u godinu davali povjerenje S. Radiću i ostalim iz vođstva (nešto manje nakon odricanja od republikanstva — 27. marta 1925) stalno vjerujući da će »seljačka država« jednog dana postati stvarnost.

»Red ili pravilnik HSS« sadržavao je jednu izuzetno značajnu klauzulu oko koje su se »lomila koplja« i koja je bila dosta često »kamen spoticanja« i za vođstvo i za organizaciju. Naime, predsjednikom i potpredsjednikom mjesne ili opštinske organizacije na selu i svake kotarske organizacije (izuzimajući zagrebačku i subotičku) mogao je biti samo »pravi seljak od pluga i motike« tj. ono lice kome je rad na zemlji bio osnovni izvor prihoda. Kao što svako pravilo ima i izuzetaka tako se i u pravilniku o organiziranju HSS predviđala mogućnost da predsjednikom pomenutih organizacija »iznimno može biti i neseljak ako ga izaberu jednoglasno sve mjesne organizacije, a vođstvo taj izbor odobri«. Vođstvo je moglo izbor odobriti »samo onda, ako je dotični najmanje dvije godine član HSS-a.«¹⁷⁾ S vremena na vrijeme, naročito u doba predizborne aktivnosti, dolazilo je do nesporazuma, jer se iz nekih sredina — počesto baš iz BiH — pokušavao proturiti neko ko nije bio seljak »od pluga i motike« ili bar dvije godine član stranke.

Određba da »predsjednikom organizacije ima biti po radu za stranku zaslužni seljak« praktično je imala utoliko veće značenje i šire (u Hrvatskoj) i uže (u BiH) što su »predsjednici svih seoskih organizacija« shodno pravilima stranke u principu sačinjavali odbor kotarske organizacije, čiji je opet predsjednik bio član Glavnog odbora tj. vođstva. Tako je u velikoj mjeri, gotovo automatski, obezbjeđivan visoki procenat seljaka u organizacionoj piramidi HRSS. Ali, činjenica da su članstvo ove najmnogobrojnije hrvatske građanske stranke sačinjavali pretežno seljaci, da je znatan dio rukovodećeg kadra — od seoskih organizacija do vođstva stranke sačinjavao opet seljak, mogla bi da dovede do pogrešnog zaključka: da je seljački element imao utjecaja na političku djelatnost stranke u

17) »Dom«, 21, 6. od 21. 05. 1922.

omjeru u kojem je bio piramidalno zastupljen. Na osnovu takvih predodžbi donošeni su i dalekosežniji zaključci.¹⁸⁾

Iako je od 1918. g. vodstvo HRSS nekoliko godina preferiralo organizacionu aktivnost, hrvatsko pitanje, kao sublimirani izraz niza nerješivanih egzistencijalnih pitanja hrvatskog naroda, dolazilo je u prvi plan. Ali, ni u početku, ni kasnije od strane vodstva HSS pod hrvatskim pitanjem nije se podrazumijevalo simultano rješavanje socijalnih i nacionalnih problema hrvatskog naroda, nego samo njegova nacionalna komponenta. Odgovor na pitanje: zašto jedna, po masi, seljačka partija u jednom, reklo bi se, revolucionarnom vremenu, nije, pa ni na riječima, a kamoli u praksi, postavljala na tapet rješavanje i socijalnih pitanja — većim svojim dijelom se nalazi u činjenici da su osnovne programske ideje, taktiku i strategiju partije, a time i konkretnu djelatnost kreirali S. Radić, kao predsjednik stranke i najuži krug njenog vodstva. Iako to nisu bili u pravom smislu riječi »kabinetski političari«, kakvi su se, po pravilu, nalazili u većini ostalih sličnih partija, ipak su se zalaganjem za ostvarenje »seljačke države«, realiziranjem »klasnog mira« — koji je podrazumijevao zajedničko djelovanje mnogobrojnog seljaštva, malobrojnog proletarijata i tankog sloja hrvatske buržoazije — nalazili na istoj idejnoj i klasnoj poziciji sa ostalim svojim partnerima iz sastava drugih građanskih partija: Slovenske ljudske, JMO itd. Idući od mjesnih organizacija pa do Glavnog odbora, Izvršnog odbora ili predsjedništva H/P-R/SS piramida se sužavala tj. sve je procentualno bilo manje seljaka. Drukčije rečeno, njihova uloga u konkretnoj politici bila je sve neznatnija. Glavni odbor HPSS činili su do 1914. godine uglavnom seljaci. Praćenje sastava vrhovnih tijela Radićeve stranke, koliko to omogućuju izvori, ukazuje na jednu osobenost svojstvenu u nizu drugih partija međuratnog perioda. Bez obzira na činjenicu da je masa pristaša i članstva bila seljačkog porijekla, bez obzira na ograde s kojima su se sučeljavali »neseljaci« i stvarno visoki procenat prisustva u redovima stranke onih kojima je izvor prihoda bio rad na zemlji — najuže vodstvo bilo je u svim fazama, naročito poratnog razvoja, izrazito malograđansko. S. Radić, očito precenjajući funkciju izbornih rezultata, nakon 28. XI 1920. uvidjevši da vladajući krugovi nimalo ne respektiraju činjenicu što je HPSS osvojila samo u Hrvatskoj 230.590 glasova, odnosno 50 mandata, pristao je na stvaranje tzv. Hrvatskog bloka.¹⁹⁾ Ulaskom HRSS u savez sa Hrvatskom zajednicom, Hrvatskom strankom prava, docnije i Hrvatskom težačkom strankom (sredinom 1921) neformalno vodstvo hrvatskog naroda, imajući u vidu zastupnike dotičnih stranaka dobilo je pretežno sitnoburžoasko obilježje. Okupivši u svojim redovima najveći dio izbornika u Hrvatskoj HRSS postupno, ali sigurno ulazi u sve veće protivrječnosti. »Seljački program« koji je podrazumijevao

¹⁸⁾ Plenum Centralnog partijskog vijeća KIPJ je s početka aprila 1921. ocjenjivao da borba HRSS »nije uperena samo protiv današnjeg režima u Jugoslaviji« već radikalniji dijelovi te stranke »levi elementi pokazuju težnju da vode borbu protiv celokupnog današnjeg postojećeg državnog i društvenog poretka«. *Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963, 75.

¹⁹⁾ »Slobodni dom«, br. 33, str. 1 iz 1921. Kao zastupnici HTS iz Bosne u njegovom sastavu bili su profesori Janković i Zadro i seljak Špionjak.

stvaranje »seljačke države« trebalo je da propagiraju seljaci i »neseljaci« u sporazumu, na prvom mjestu, sa srpskom (radikalskom) buržoazijom i Dvorom.

Seljaci su nastanjivali selo i okolice gradskih naselja, a sam grad je predstavljao mješavinu raznih elemenata kojima je u znatnoj mjeri ovladavala seljačka psihologija. Ako je, prema mišljenju organa vlasti, veći dio tog stanovništva bio »politički neupućen, socijalno-kulturno zaostao, poslušan... toliko da to više nije simpatično«, onda se s razlogom moglo pretpostavljati da će »politički biti opredijeljen prema onome, ko najviše među njima poradi«. ²⁰⁾ U takvim sredinama od izuzetnog je značaja oduvijek bila ličnost agitatora ili kandidata na izbornim listama. Zato mišljenje ispostave u Posušju da će birači »glasat(i) prema ličnosti kandidata koji će biti postavljen«, vrijedi kako za taj teren, tako i za ostala bosanskohercegovačka područja i šire. U Bosni vođstvo HRSS u travničkom okrugu kandidiralo je seljaka Ivana Radića, jer je njegovo prezime bilo garancija da će se znatno veći broj birača upravo stoga opredijeliti za listu HRSS.

Kao agitatori za Radićevu republiku, rasturači »Doma« javljaju se u predizbornom periodu s kraja 1922. i početkom 1923. godine različita lica po zanimanju, i to u znatnijoj mjeri iz varoši i gradskih sredina kao obrtnici, — časovničari, obučari, trgovci, pravnici, studenti. I ta raznovrsna zanimanja su dokaz više o sve većem prisustvu sitnoburžoaskih elemenata u redovima stranke. Od 62 zastupnika koliko ih je dobila HRSS na drugom izborima (18. 03. 1923 — na osnovu 473.733 glasa koji su obezbijedili 70 mandata) prema zanimanju bilo je: 25 zemljoradnika, 16 advokata, 4. književnika, po dvojica publicista i posjednika, te po jedan inženjer, krojač, svećenik, opančar, advokatski pripravnik, agronom, privatni činovnik, trgovac, zadružni činovnik, novinar, profesor, ekonom i narodni zastupnik. U BiH je HRSS dobila 67.013 glasova, što joj je donijelo 6 mandata od kojih su bila četiri zemljoradnika, po jedan trgovac i zadružni činovnik. ²¹⁾ Ovi podaci ne treba nimako da iznenađuju, a još manje da zbunjuju. Broj seljaka je zavidan, ali ipak su prevagu imali »neseljaci (25:37). Kandidati i zastupnici trebalo je da svojom strukturom budu garancija za sprovođenje politike »izbornog sporazuma«. Oni su bili faktor broj jedan koji je trebalo da u »klasnom miru« tj. uz učešće svih dijelova hrvatskog društva sondiraju teren za ostvarenje »seljačke države« u kojoj će biti pomireni interesi siromašnog, srednjeg i bogatog seljaštva, te proletarijata sa sitnoburžoaskim elementom varošica i gradova i hrvatskom buržoazijom. Te programske osnove sadržavale su u sebi duboke protivrječnosti koje su sukobljene sa isto tako protivrječnom društveno-ekonomskom i političkom stvarnošću Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i vođstvo i stranku, dovele u bezizlaznu situaciju. Permanentno negatorski stav prema KPJ anulirao je u začetku svaku inicijativu koja je povremeno dolazila od strane komunista u cilju proširenja antihegemoni-

²⁰⁾ ABiH, PU za BiH, Prez., 1923, 1210, fol. 2.

²¹⁾ Kostić dr Laza, *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923*. Beograd 1924.

stičkog fronta. Ali, vođstvo HRSS je odlučno nastavljalo da gromoglasno operira s epitetima »seljaštva«. Još u doba osnivanja stranke njeni prvaci, prije svih braća Radići su uočili da se na selu i među seljacima nalazi jedan od snažnih izvora političke moći. Od tada postupno, a u zajedničkoj državi poglavito, selo postaje jedna vrsta poligona za sticanje zastupničkih mandata, jer je baš mnogobrojno seljaštvo postajalo onaj činilac koji je u ogromnom procentu uticao na konačan ishod parlamentarnih izbora. To tim više kada se zna da su glavna uporišta HRSS bila upravo na selu, a da mogućnosti za sticanje političke uloge u gradovima nije, tako reći, ni bilo zbog stalnog odgađanja izbora za opštinske, odnosno oblasne skupštine (u BiH sve do 1927—28). Ovu konstataciju ne umanjuje saznanje da su višekratnim izborima za Narodnu skupštinu i permanentnim političkim akcijama bili zahvaćeni dijelovi gradskog stanovništva, jer je taj element bio, numerički gledano (u odnosu na seoski), kroz cijelo vrijeme, u mi-nornom položaju.

Nakon skupštinskih izbora 1923. HRSS je bila zahvaćena jednim takvim organizacionim usponom koji će u znatnoj mjeri izmijeniti njenu strukturu. To važi kako za Hrvatsku, tako i za BiH. Gotovo pola miliona glasača (ne računajući omladinu i žene) stoje uz bok HRSS. Neke hrvatske građanske stranke (HPS, HTS) formalno nestaju s političke pozornice. Već u toku 1921. HRSS je u »Hrvatskom bloku« stranka »primus inter pares«. Uz inteligenciju i hrvatski radnici učlanjeni u »Hrvatski radnički savez« (HRS) su, idejno i organizaciono, pod njenim okriljem. Poneki smatraju da se već u to doba može govoriti o hrvatskom narodnom pokretu.²²⁾ Nakon tih izbora, HRSS je, brojnošću onih koji su bili u njenim redovima ili odobravali njenu političku liniju, sklonila mnoge da govore istovremeno o stranci kao pokretu. Zagrebačka »Borba«, u stvari glasilo KPJ, ne naročito naklonjena HRSS, ocjenjivalo je da su za Radića glasali »kapitalisti, većina srednje i sitne buržoazije, jedan deo inteligencije, svi bogati i srednji seljaci, ogromna većina seoske sirotinje i jedan deo radništva«.²³⁾

HRSS je, prema ovom listu, »okupila oko sebe sve slojeve i klase, pa i one koji se međusobno, i te kako, bore i pobijaju kao kapitalisti i radnici, bogati gazde i lihvari i seoski težaci, siromašni seljaci, ali HRSS nije samo okupila oko sebe te razne klase i slojeve... ona ih je skupila i obuhvatila u samim svojim organizacijama i redovima«. Po logici odnosa u HRSS i oko nje klasno-socijalno šarenilo postajalo je sve više i očevidnije obilježje sastava ove hrvatske stranke. Sam predsjednik S. Radić pisao je u »Domu« godinu dana dočnije: »...već odavna vidimo i osje-

²²⁾ »U hrvatskom narodnom pokretu koji je od 1920. obuhvatio ne samo seljake bez obzira da li su bogati, srednji ili siromašni, da li gazde ili najamni poljoprivredni radnici na njihovim gazdinstvima već i sve stanovnike gradova: obrtnike, trgovce, zelenaše, činovnike, službenike, penzionere..., slobodne profesije...« Ribar dr Ivan, op. cit. 232. Na sjednici Glavnog odbora HRSS 300 predsjednika organizacija zastupalo je 1.678 organizacija i predstavljalo preko milion organiziranih pristasa. »Slobodni dom«, br. 45, str. 2 i br. 47, str. 1 iz 1921.

²³⁾ »Borba«, nezavisni politički i društveni list. Organ Nezavisne radničke partije Jugoslavije, Zagreb, br. 14, str. 1 od 24. 03. 1923. »Radićeva 'pobeda' u Hrvatskoj«

ćamo, da HRSS više nije samo politička stranka, nego da je to najveći politički i socijalni pokret, što je dosada zahvatio narod Hrvatske«. Govoreći o »gospodi«, on je istakao da prilikom ovih izbora »nisu ta gospoda pošla ni frankovačkom, ni popovskom stramputicom nego pristupiše u seljačke redove...« i ocijenio da to »učiniše ne samo zato što su redovi HRSS bili gusti i nepregledni, nego najviše zato što se kod ovih drugih izbora još jasnije vidjelo nego kod prvih, da to nije samo velika i jaka seljačka stranka, nego da je to u istinu veličanstveni nepobjedivi čovječanski pokret naroda hrvatskoga... K toj federaciji spada danas i formalno i faktično hrvatsko organizirano radništvo...« Zaključio je da »osim toga što mnogo radništva, građanstva i školane gospode pristaje ravno uz HRSS imamo danas tu važnu pojavu, da i posebno organizirano radništvo i dvie posebne organizacije građanstva sačinjavaju s HRSS u istinu podpuni i savršeni hrvatski narod.«²⁴⁾ Iako je to sa aspekta građanske politike bio i »jedini put« okupljanja jednog naroda u borbi za svekoliku ravnopravnost, ipak je u ustrajavanju »da seljaštvo ostaje prvi i glavni faktor hrvatske politike«²⁵⁾ bilo nečeg anahronog, konzervativnog, teško prihvatljivog za ostale slojeve naroda. Naravno, to je pitanje mučilo i S. Radića²⁶⁾, ali je on sa ostalim iz vodstva nastavljao da vjeruje da će mu izborne pobjede omogućiti »politiku sporazuma«, odnosno ostvarenje »seljačke države«.

Izbori su bili i ostali »alfa i omega« za vodeće ljude HRSS, S. Radića, posebno. Povoljni izborni rezultati trebalo je da obezbijede što veći broj mandata, a ovi učine HRSS toliko jakom da sama ili u savezu s nekim drugim strankama ostvari »sporazum« sa »predstavnicima« naroda, najčešće Narodnom radikalnom strankom (NRS).

U tom smislu, istupajući prvi put u Bosni i Hercegovini, rukovođena željom da ostvari »izbornu većinu«, HRSS je računala na muslimanski dio stanovništva. Na njenim izbornim listinama našli su se i neki Muslimani. Trebalo je da oni budu faktor privlačenja za svoje sunarodnike. Bez obzira na činjenicu da su vodstva, i HRSS i JMO, povremeno saradivala (oko »Markovog protokola« — 1923. godine, u »Federalističkom bloku« ili u »Bloku narodnog sporazuma« — 1924. g.) vodstvo najveće hrvatske građanske stranke nije nikad napustilo ideju da sa što većim brojem Muslimana u svojim redovima stekne poziciju da kao ravnopravan partner razgovora s »predstavnicom srpskog naroda« — Narodnom radikalnom strankom. I kasnije, kada je napuštena ideja »sporazuma«, kada se vodstvo HSS opredijelilo za »realnu politiku« (1926—1927) računalo se, i te kako, s muslimanskim stanovništvom, ali sada kao »Hrvatima islamske vjeroispovijesti«. Istrajavanje na toj neprihvatljivoj liniji do-

²⁴⁾ »Dom«, 18, 2, od 30. 04. 1924 (»Federacija HRSS«).

²⁵⁾ Ib., str. 3.

²⁶⁾ Na pitanje: »Što ćemo mi s radništvom, s građanstvom i sa školanom gospodom?« odgovarao je: »Radnici su prvi i najbolji saveznici seljaštva, ali samo onda, ako nisu vladini socijalisti tj., ako nisu pristaše takve gospodske politike, koja svakoga seljaka drži glupanom... I obrtnici i trgovci naši su saveznici i prijatelji, ako nisu batinaši ili frankovci. To isto vrijedi za svu školanu gospodu...« — »Dom«, 37, 2, od 10. 09. 1924.

velo je izvjestan broj Muslimana na istaknutije položaje u stranci, od kojih su neki fungirali kao njeni prvaci. Na izvjestan način takve tendencije vodstva H/R/SS »podgrijavali« su i izabrani poslanici JMO, koji su se u svojim »domovnicima« pretežno izjašnjavali kao »Hrvati«.

Od 190 kotarskih kandidata za parlamentarne izbore 8. februara 1925, 33 su imali univerzitetsku spremu, 3 su bili radnici, bilo je desetak zanatlija i trgovaca a svi ostali — znači većina — bili su seljaci od »pluga i motike«. ²⁷⁾ To nije ništa drugo nego nastavak odavno zauzetog kursa. Ali, kako je načelo ponekad dosta daleko od prakse i, s obzirom na težnju koja je zahvatila HRSS, bilo je dosta odstupanja od te prakse, naročito na terenu. Tako je, primjera radi, odbor kotarske organizacije u Duvnu bio sastavljen od: župnika (predsjednik), tri posjednika (potpredsjednik, drugi tajnik i blagajnik) i trgovca (prvi tajnik). ²⁸⁾ Treba reći da su osnivačkom sastanku te organizacije prisustvovali predsjednici i tajnici dvadeset i jedne seoske organizacije, pa je isključena pretpostavka da među prisutnima nije bilo i takvih kandidata koji bi udovoljili pravilima organiziranja HRSS. ²⁹⁾ Da ovo nije bio sporadičan ili usamljen slučaj, može se zaključiti iz dodatka predsjednika HRSS koji je objavljen u istom broju glasila stranke. S. Radić je podsjetio na red u stranci, te dodao da samo on »može od toga pravila učiniti iznimku, ako mu se cijela stvar temeljito obrazloži i opravda«. Nije propustio da istakne kako »u novije vrijeme mnoge kotarske organizacije u Bosni na ovo ne paze, pa će zato predsjednik doskora poslati u Bosnu posebne izaslanike, da ovo sve vide i prosude...« Da je to bila jedna pojava širih razmjera ilustrira i slučaj profesora Juraja Puljića iz Dervente, koji je prenebregao upute za organizaciju stranke i zaključak Glavnog odbora HRSS od 1. VII 1923, premda je još sredinom 1924. bio upozoren u Zagrebu da ne može biti tajnik kotarske organizacije. S obzirom na približavanje izbora unutar partijskih redova HRSS, pokušavalo se u načelu očuvati »seljački« karakter stranke, ali je to na terenu, u BiH, naročito — bilo dosta teško. U to vrijeme HRSS je bila zaista brojno jaka politička partija. Ali, taktikom svog vodstva, zbog pristupanja Seljačkoj internacionali i čestih nepromišljenih govora S. Radića dovela je sebe, svoje partnere (u vladi Lj. Davidovića nazvanoj »100 dana«), pa i front opozicije u bezizlazan položaj.

Otežani uslovi u kojima se našao hrvatski narod nakon primjene »Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi«, (1. januara 1925), bili su glavni razlog što je za Radićevu partiju 8. februara 1925. godine glasalo čak 546.430 birača koji su izabrali 67 zastupnika i koji su joj donijeli 70 mandata (S. Radić, Košutić i Krnjević nosili su po dva mandata). Među njima bilo je: 37 zemljoradnika, 13 lica koja su se bavila advokatskim poslom, 4 književnika, po 2 profesora univerziteta, ekonomista i činovnika, te po jedan novinar, inženjer, profesor, »gospodar«, »školani gospodar«, trgovac i učitelj. ³⁰⁾

²⁷⁾ »Slobodni dom«, 51, 3, od 17. 12. 1924.

²⁸⁾ Ib., 45, 5, od 5. 11. 1924.

²⁹⁾ Ib.

³⁰⁾ Kostić L., *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925.* Beograd 1926, 152—157. Različiti autori, iako su se koristili rezulta-

Dok je, u cjelini gledano, zastupljenost seljaka poslanika natpolovična, u Bosni i Hercegovini je bilo drukčije. Od 6 nosilaca kandidatskih lista, koliko je HRSS prijavila (P. Radić u dva okružja) po zanimanju bili su: po jedan književnik, veterinar, odvjetnik, težak i zadružni činovnik.³¹⁾

Ostvareni rezultati najbolja su potvrda trenda koji je vladao u redovima HSS u cjelini, u BiH posebno. To je bio najviši organizacioni uspon Radićevog pokreta, čiji bi se izborni uspjeh 8. februara 1925. mogao tumačiti kao odgovor najvećeg dijela onih Hrvata koji su imali pravo glasa na otvoreni atak režima prema pristašama HRSS.³²⁾ Odricanje od republikanizma i priznavanje dinastije ipak je »ohladilo samo izvjestan broj Hrvata.«³³⁾

Sklapanje sporazuma između Radića i radikala («RR sporazum») iznenadilo je mnoge neupućene. Iscrpivši sve mogućnosti da parlamentarnom »većinom« izbori ravnopravnu poziciju naspram NRS, već ranije (s jeseni 1924) pripremao je teren za priznavanje monarhije. Tim činom podgrijavao je nade mnogih da će se nešto u položaju hrvatskog naroda zaista izmijeniti, jer HSS više nije bila »pri« nego »u« vladi. Na kraju krajeva, organizacioni uspjeh, kao primaran zadatak, bio je potpun. Vođstvo stranke moglo je, u narednom periodu, da nastavi sa obećanjima na planu zadovoljenja socijalno-ekonomskih interesa stanovništva. To je bio dovoljan »mamac« da pristaše HSS ostanu i dalje »vjerni« vođstvu. Bilo je, ipak, prilično razočaranih u bilansu djelatnosti HSS. Odražavalo se to po centrifugalnim tendencijama izvjesnih sredina (spomenuti slučajevi dr Nikole Nikića i Nikole Krešića).

S obzirom na vrijeme koje je proteklo, mnogi »neseljaci« su stekli i formalnu mogućnost za prodor na hijerarhijskoj ljestvici HSS-a, od mjesnih i kotarskih organizacija, pa naviše. Sve je bio veći broj onih (naročito iz redova inteligencije) koji su se našli u redovima HSS-a, a imali su službu, kako se to kaže, »građanska mjesta«. U osnovi njihovog angažmana riječ je najčešće o golom materijalnom interesu i ugledu, a put ka tome išao je, uglavnom, preko kandidiranja za poslaničke mandate svih nivoa.³⁴⁾ Vođstvo je uočavalo te pojave i u taktici političke borbe potcrtavalo već oprobana stajališta. Seljak je i dalje bio »polazište i ishodište« seljačke

---

tima ovih izbora nakon objavljivanja službenih rezultata u izvjesnoj mjeri razlikuju se kada je u pitanju precizan broj izbornika koji su glasali za HSS. Tako F. Filipović (u *Izabranim spisima*, I, str. 83 i 97) navodi cifru od 532.876 glasova. M. Marjanović (*Stjepan Radić*, str. 157—532) — 532.800. M. Stojadinović (*Ni rat, ni pakt*, 206 i 217) i Z. Kulundžić (*Stjepan Radić, Politički spisi* 103) navode isti broj 532.872, dok F. Čulinović u prvoj knjizi *Jugoslavija između dva rata*; str. 453—457) iznosi podatak: 545.466.

³¹⁾ »Slobodni dom«, 51, 2 od 17. 12. 1925.

³²⁾ U toku izborne kampanje bilo je uhapšeno oko tri hiljade Radićevih pristaša. Dimitrijević M., *Prvi kontakt (pismeni) kralja Aleksandra sa S. Radićem*. Arhiv Vojno istorijskog instituta. Beograd, popisnik 17, 616.

³³⁾ Sredinom 1925. HSS je brojala oko 2.000.000 što muških što ženskih članova. U svemu postojalo je »na tisuće mjesnih seljačkih organizacija i preko 100 kotarskih...« — »Dom«, 7, 4 od 17. 06. 1925. i 19, 5 od 9. 09. 1925.

³⁴⁾ Ribar dr Ivan, op. cit., 218.

politike« HRS-a. Deklarativno je to stajalište permanentno aktualizirano.³⁵⁾ U tome se, pa i načelno pretjerivalo, jer se plediralo da »po mogućnosti budu birani u občinska zastupstva samo seljaci, ili neka barem budu u ogromnoj većini«. Što se išlo dalje ka vrhu, to su vrata za »gospodu« bivala malo »odškrinutija«. U oblasne skupštine trebalo je da budu birani »što je moguće spremniji seljaci uz stručne ljude iz naše sredine iz jednog ili drugog kotara ili županje«. Kada su bili u pitanju kandidati za parlament, onda se preporučivalo »rešetanje« uz napomenu da treba »naći što spremnije među seljacima i među gospodom za rad u odborima«. Logično je da su se za takva mjesta tražila i stručnost i sprema, ali to baš objašnjava duh koji je preovladao u stranci još od 1923. godine. I ranije je isticana potreba uvlačenja stručnih ljudi, ali sada se jasno kaže da »između naše gospode seljačkog duha i naših seljaka neće do skora biti nikakve razlike«. Umišljajući da valjda, sve što je hrvatsko diše duhom HSS-a, ističe se da »nikad više na naše liste neće doći gospoda iz gospodskih stranaka«. ³⁶⁾ Po načinu sticanja prihoda za život sreski kandidati su bili pretežno seljaci ili težaci (36), trgovci i posjednici (12), zanatlije (6), činovnici (4), profesori (2), odvjetnici (3). Od 6 okruga u BiH samo u Travniku bio je kandidiran seljak, a ostali su bili: zadružni činovnik (Banja Luka), veterinar (Bihać), odvjetnik (Sarajevo), tajnik »Narodne zaštite« (Tuzla) i inženjer (Mostar).

Među osam izabраниh zastupnika HSS-a u BiH bila su tri seljaka, dva advokata i po jedan ministar na raspolaganju, branitelj i trgovac. Ukupno od 61 zastupnika, 23 su radila na zemlji, 9 se bavila advokaturom, sedmorica su radila u prosvjeti — od osnovne škole do univerziteta — po petorica su bili ministri na raspolaganju i posjednici, po dvojica su bili novinari, gospodari i bravari, a po jedan među njima bio je branitelj, odvjetnički perovođa, ljekar, trgovac i župnik.

Kao i prvih godina djelatnosti, tako i pod kraj perioda koji nas interesira, bilježimo da je »seljački karakter« stranke izrazitiji idući ka bazi, u mjesnim organizacijama, kada su u pitanju sreski kandidati, a da je idući ka vrhu s neznatnim oscilacijama taj procenat sve manji. Vođstvo stranke su čvrsto držali u rukama ideolozi »seljačke države« na čelu sa S. Radićem, J. Predavcem, Đ. Basarićekom, P. Radićem i ljudima koji su još od rane mladosti bili zadojeni duhom »narodne seljačke politike«. Nekolicina navedenih sa svojim najbližim saradnicima su, zbog toka društveno-ekonomskog i političkog razvoja u Kraljevini i strukturalnih promjena u stranci, te dogmatskog i ortodoksno-negativnog odnosa prema onim faktorima koji su djelovali u pravcu promjene datog stanja i odnosa, bili daleko od realnih mogućnosti da izvrše misiju koju je program zacrtao — da stranka bude ona politička snaga koja će udovoljiti egzistencijalnim potrebama hrvatskog naroda.

Pošavši od veoma oskudnih podataka koji bi pružili elemente za analizu segmenata strukturalnih karakteristika H/R/SS istraživač se suo-

³⁵⁾ »... mi hoćemo da imademo većinu seljaka i u glavnom odboru i u parlamentu. Od toga načela ne popuštamo«. »Dom«, 21, 4, od 22. 05. 1927.

³⁶⁾ »Dom«, 21, 5, od 22. 05. 1927. godine.

čava sa nizom, gotovo, nepremostivih teškoća. Cjelovitiju predstavu o toj kompleksnoj i, izuzetno, značajnoj problematici, nemoguće je steći bilo da je riječ o stranci u cjelini ili pristašama i organizacijama u BiH. Donekle su olakšavajuće činjenice da je riječ o jednoj prilično kompaktnoj građanskoj političkoj stranci, koja je okupila najveći dio hrvatskog stanovništva i koja je djelovala na centralističkoj osnovi. Njene organizacije u BiH bile su u pogledu ustrojstva i djelatnosti, tako reći, identične s onima u Hrvatskoj. I djelomično prikupljeni podaci, s obzirom na način na koji su upotrijebljeni, ukazuju na neke specifičnosti i neke zajedničke karakteristike u odnosu prema drugim političkim partijama.

U organizacionom smislu postavljena je, a programatski orijentirana prema stavovima koji su bili odraz krugova van Bosne i Hercegovine. Osnivanje su inicirali, takođe, vrlo često njeni istaknuti prvaci koji nisu živjeli u Bosni i Hercegovini. Mrežu organizacija stranke sprovodili su često domaći ljudi, bilo da su samo porijeklom, bilo da su stalno živjeli u mjestu gdje su osnivane organizacije (seoske, mjesne, kotarske). Iako je u početku zastupan princip da organizacijama mogu da rukovode samo »seljaci od pluga i motike«, a »neseljaci« jedino u slučaju da su dvije godine u stranci, od njega se vremenom postupno odstupalo. Zbog toga je omjer bivao sve nepovoljniji po seljake. Nesrazmjer između seljaka i »neseljaka« postajao je sve izrazitiji idući od baze ka vrhu.

Kontinuirano komuniciranje vodstva s organizacijama i obratno, jedna je od specifičnih HSS u Bosni i Hercegovini i dio odgovora zašto je struktura stranke uopće bila takva kako to govore podaci, a time i njena djelatnost.

Ta stranka izrasla je u društveno-političkom organizmu Kraljevine SHS, razdiranom nepremostivim protivrječnostima u vezi s nerješavanim nacionalnim, socijalnim, vjerskim i drugim pitanjima, do gotovo nacionalnog pokreta. Organizaciono okupivši gro hrvatskog seljačkog naroda, izvjestan broj inteligencije i manji broj sitnoburžoaskog elementa u gradovima, vodstvo stranke nije uspjelo da realizira program. Iako se, naročito na riječima, trudilo da sačuva seljački karakter stranke, pa i u izboru kandidata za višekratno obavljene izbore, to vodstvo je, rukovođeno idejom klasnog mira, okupljanjem svih slojeva hrvatskog naroda pod stijeg H/R/SS — moralo ostati na pola puta. Uspješnom organizacijom ono je izvršilo jednu značajnu etapu nacionalne emancipacije Hrvata, ali je bilo nesposobno da ode dalje od početka. To tim više što je bilo nemoguće pomiriti interese sitnog i srednjeg proletarizovanog seljaštva s interesima seljačkih bogatuna, sitnoburžoaskih elemenata (i u ideološkom i u praktično-političkom pogledu).

Sve je to još više bilo potencirano na tlu Bosne i Hercegovine, gdje su seljački interesi bivali žešće potiskivani i potisnuti nego u Hrvatskoj. To se mnogo bolje može uočiti i spoznati kroz konkretno praćenje društveno-političkog života. Na taj način, makar i djelomično prezentirani podaci o, na primjer, socijalnom porijeklu pristaša i članova HSS-a, objašnjavaju, do izvjesnog stepena, zašto je tok i sadržaj političke djelatnosti imao određene efekte.

R É S U M É

STRUCTURE SOCIALE DU PARTI PAYSAN CROATE EN BOSNIE-HERZÉGOVINE JUSQU' À 1929.

C'est à la base d'un nombre assez limité de sources de premier et de deuxième rang ainsi qu'à la base des statistiques que l'auteur a essayé de nous donner certains éléments pour l'analyse de la structure nationale, sociale et celle de classes du Parti paysan croate (républicain) dès le commencement de son activité organisée en Bosnie-Herzégovine jusqu'à 1929. La possibilité de l'explication de l'activité politique du parti dans son ensemble dépend assez du degré de l'analyse concernant ce problème complexe déjà par soi-même. Les difficultés de l'analyse des changements structuraux à l'intérieur du Parti paysan croate, du sommet à la base proviennent non seulement de la quantité mais aussi du caractère des données qui se trouvent à la disposition du chercheur. L'élément de la différenciation est le plus souvent, dans cette époque, le facteur confessionnel («catholique» ne signifie pas «Croate»). Ce sont les données sur l'orientation professionnelle du candidat aux élections, sur les députés, les membres dirigeants ou sur les partisans du parti qui ont été le facteur décisif pour la définition de leur structure sociale et celle de classes. Dans l'article, on attire l'attention sur la spécificité des rapports existant entre la population des villages et des villes comme moments importants pour l'apparition, le développement et les spécificités du Parti paysan croate en Bosnie-Herzégovine. L'activité du Parti paysan croate englobait dans sa majeure partie la paysannerie qui représentait d'ailleurs la partie la plus nombreuse de la population. D'après les règlements de l'organisation du parti, le paysan (exceptionnellement le «non-paysan») pouvait devenir président ou sous-président de l'organisation du parti (locale, communale et celle d'arrondissement). Le pourcentage des paysans a été assez grand au commencement. Quoique le nombre de paysans parmi les dirigeants des organisations diminue peu à peu, il reste quand-même suffisant. Cependant, parmi les dirigeants, les mots décisifs ne provenaient jamais de ceux «qui portent la charrue», mais de la petite bourgeoisie avec Stjepan Radić à la tête. Cela a été décisif car, à cause des rapports centralistes à l'intérieur du Parti entier, il dépendait des dirigeants quelle serait la composition de ces agitateurs en Bosnie-Herzégovine, la composition des fondateurs des organisations des listes de candidats pour les élections parlementaires, régionales et communales et la politique, c'est-à-dire l'activité du parti dans son ensemble. Si nous cherchons la réponse à la question — pourquoi ce parti bourgeois croate dans son ensemble, et par cela en Bosnie-Herzégovine aussi, a-t-il réalisé seulement une partie du programme (partie nationale) en négligeant la partie qui a la même importance (partie sociale) — nous en trouverons une partie (une partie de la réponse) dans les caractéristiques de la structure nationale, sociale et de celle de classes. La disproportion qui existait entre la masse (paysanne) et les dirigeants (petite bourgeoisie) en Croatie était encore plus grande sur le territoire de la Bo-

snie-Herzégovine. Par cela la possibilité que ce parti résolve ces problèmes nationaux et sociaux plus complexes que dans d'autres régions, a été réduite au maximum. Concernant la nationalité, le parti est resté dans le cadre du croatisme, en essayant, dans la lutte électorale, d'attirer les Musulmans, et les intérêts sociaux des dirigeants et de la masse ne pouvaient pas être résolus et même pas rapprochés.